

אח"כ 1234567

לדפוס

למחנך הדגול רבי יצחק,
הבקי במסורת תימן וברזי הלשון,
המשתעשע במלים וחומד לו לצון.

שמעון שרביט

מבטאיה של העברית לאור הספרות הרבנית לדורותיה

א. מבוא

מטרת מאמרי¹ היא לעיין עיון בלשני וסוציולינגוויסטי בעדויות המצויות בספרות הרבנית בשאלות מבטאיה של העברית. המאמר יעקוב אחרי התגבשות המבטא האשכנזי וביסוס מעמדו ההלכתי, ויעבור למאבקו במבטא הספרדי במסגרת מלחמתו בהשכלה (ובמדקדקים שקדמו לה) וברפורמה. המונח "מבטאים" משמש אפוא לשתי פנים: 1. המימוש הפונטי של אחת מהגרפיות (אותיות או נקודות), 2. מסורות ההגייה המשמשות בפי קהילות-עדות (אשכנזים וספרדים).

חילקתי את החומר שבידי לשלוש תקופות עיקריות הנבדלות זו מזו במהות העניינים הנידונים וברקע ההיסטורי-החברתי שלהם:

(א) ספרות הפסיקה ההלכתית (עד ה"שלחן ערוך"). הדיון בשאלות מבטאיה של העברית נעשה במסגרת ההלכה, ויסודותיו העיקריים מצויים כבר בספרות התלמודית. כיצד מדקדקים באותיות קריאת שמע; איזה פגם במבטאו של אדם פוסלו מלעבור לפני התיבה, ובעיות נוספות כיוצא בהן. ראוי לציין, שהתנועות לא נזכרו כלל, אף לאחר שהומצאו סימני הניקוד. פרק זה נכלל במאמר כנספח, כדי להסביר את הרקע לעיסוקה של ספרות רבנית בענייני הגייה, וכדי לעמוד על השינויים שחלו בתקופה השנייה.

(ב) הספרות הרבנית עד ההשכלה (המאות ט"ז-י"ח). ספרות זו עוסקת אף בתנועות, ובעיקר בהן, והיא משווה בין מבטא אשכנזי לבין מבטא ספרדי בפרטים שונים. שני חידושים אלה הם פרי השינויים שחלו באירופה: 1. המבטא ה"אשכנזי" נתגבש אט אט, ונתרחק מן המבטא הספרדי של התנועות. 2. נוצרו

1. אני מודה בזה למר עזרא קאהן, מנהל הספרייה של הקולג' היהודי בלונדון, על הסיוע הרב שהושיט לי בעבודתי, בעשותי שנת שבתון בלונדון. ויבוא על הברכה הד"ר יצחק גלוסקא, שטרח הרבה בהדפסת מאמרי ובהגהתו.

מגעים בין יהודי אשכנז לבין יהודי הקהילות הספרדיות, שנוצרו באירופה אחרי גירוש ספרד. 3. נוסח התפילה הספרדי-לוריאני נתקבל בפולין.

(ג) ^{אוצר החכמה} ספרות ההשכלה והרפורמה ותגובות הרבנים (המאות י"ח-י"ט). דרישות המשכילים להנהיג רפורמה בחינוך כללו את הגברת לימוד המקרא והדקדוק העברי, וזה האחרון נתבסס כולו על חיבוריהם של מדקדקי ספרד. אגב כך עלתה תביעתם להעדיף את המבטא הספרדי הלכה למעשה בבתי הספר, ואף בבתי התפילה (של הרפורמים).

העדויות המתפרסמות במאמרי לקוחות כמעט כולן מהספרות הרבנית לסוגיה, ולא מספרות המדקדקים, ולא מטקסטים מנוקדים ומתעתיקים. שאלת המבטא הקדם-אשכנזי כבר נידונה על ידי ח' ילון לפני כיוכל שנים², ואף זכתה למונוגרפיה מקפת מידי א' אלדר, שנתבססה על כתבי-יד מנוקדים של מחזורי אשכנז הקדומים ועל חומר אחר³. ואני עיקר עיסוקי בתקופה שבה כבר מתגבש מבטא אשכנזי.

מסוף המאה הט"ו ואילך חלה ירידה במעמדן של הקהילות הספרדיות, וההגמוניה ^{המאה ה-13} עברה לקהילות אשכנז, ואפשר שגם המלחמה במבטא הספרדי היא חלק מהמאבק על ההגמוניה ההלכתית³. אולם במאות הי"ח והי"ט ניכר בבירור, שהמבטא הספרדי מייצג בעיני חכמי אשכנז את המדקדקים-המשכילים, המבקשים לשנות את פני המסורת, והתנועה הרפורמית באשכנז, שאימצה את המבטא הספרדי בתפילה כחלק מהשינויים הדראסטיים שעשתה בסדרי בית-הכנסת, מוכיחה זאת. מכל מקום, המאבק שבין שני המבטאים לא הוכרע אלא במציאות הבין-עדתית של היישוב בארץ-ישראל בראשית המאה העשרים. בתקשורת הבין-עדתית שימש המבטא הספרדי, ובשנת 1913 אף החליט ועד הלשון העברית על אימוץ המבטא הספרדי כמבטא אחיד בבתי-הספר.

סקירתי בפרק השני (המאות הט"ז-י"ח) מעלה, שהעיצורים לא נידונו כמעט כליל. נזכרת הגיית ת' (רפויה) כסמ"ך. ונזכרו הבדלים פנימיים באשכנז בהגיית החי"ת. הדגש הושם על התנועות, הן מצד מגיני המבטא האשכנזי ("יש הבחנה בין תנועות"), והן מצד מעדיפי המבטא הספרדי ("מתאים לתורת מדקדקי

2. במאמרים אחדים שפרסם בקובץ "קונטרסים" א-ב ובקובץ "ערכי לשון" א-ב, ראה להלן בהערות. מאמרו של מ' ויינרייך, שיוזכר להלן, תרם לבירור הזיקה שבין העברית לבין הדיאלקטים של היידיש.

3. מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית, מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורות ספרד, עדה ולשון ד-ה, ירושלים תשל"ט.

*.3 ראה H.J. Zimmels, Ashkenazim and Sephardim, London 1958

ספרד"). מצב זה משקף מציאות אירופית, שלפיה בני אשכנז נבדלו מבני ספרד (איטליה, הולנד, וכו') בעיקר בתנועות, שהרי גם האחרונים לא קיימו את הגרוניות והנחציות במבטאם.

הקמץ הפך בפי כול לסמל המבטא האשכנזי, שכן הוא הראשון שנעתק באשכנז לתנועה אחורית (å, a) נבדלת מן הפתח. הגיית הקיבוץ כתנועה שונה מן השורוק באה אחריה, ולבסוף – הגייתו הדיפטונגית של הצירי (ey). החולם לא נזכר כלל (!)

החלטתי להציג את כל העדויות במלואן, למרות שחלקן כבר נתפרסמו במפוזר (ובמקוטע) בחיבורים שונים⁴, כדי להעמיד מסגרת שלמה לעיון ולדיון. כאמור, צירפתי למאמרי נספח על "ספרות הפסיקה ההלכתית (עז השלחן ערוך)", שהיה ראוי לבוא מבחינה כרונולוגית כפרק ראשון בעבודה, אלא שאין הוא מעיקרו של המאמר.

להשלמת המידע שיש בידינו על הגיית העברית בספרות הרבנית הקדומה, נציג כאן שני מקורות:

[אור"ח 1234567]

1. "ספר חסידים" לר' יהודה החסיד (מגנצא, סוף המאה הי"ב)⁵

"אם יפלא בעיניך על אותן המגמגמין בלשון וקורין לחי"ת ה"א ולשי"ן סמ"ך ולקו"ף טי"ת ולרי"ש דל"ת, איך מתפללים או איך קוראים בתורה ואומרים דבר שבקדושה, כשמגיעים לנפשנו חכתה לא נמצאו מחרפים ומגדפים... מעשה בכהן אחד שהיה פורש כפיו ואומר: [יברכך ה'] וישמך. והיה שם חכם אחד והעבירו מלפני התיבה לפי שאינו יודע לחתוך האותיות..."

החילופים ח<ה; ש<ס ידועים לנו מהמציאות הלשונית של חלק מאשכנז, אולם שני החילופים האחרים מפתיעים⁶, ושמא נתכוון ל"גימגום" של בודדים, כדוגמת הסיפור על הכהן?⁷

4. חלקם במאמרו של ח' ילון וחלקם בספרו של צימלס (בקיזור ובתרגום אנגלי). ובשלושה מקרים, משלא השגתי את המקור, ציטטתי על פי מאמריהם של ילון ושל ויינרייך.
5. ספר חסידים, מהדורת י' מרגליות, ירושלים תשי"ז, סימן י"ח, עמ' פ"א.
6. אבל השווה לעיל: ידגיש בדל"ת של אחד שלא יישמע כרי"ש.
7. ואם כן, תמוה המשך הסיפור: "והראוהו מן השמים לאותו חכם, כי אם לא יחזירנו יענש בדבר". ראה להלן בתשובת הרדב"ז.

2. רבנו בחיי, פירוש על התורה (ספרד, סוף המאה הי"ג)⁸

"ויאמר א-ד-נ-י אם נא מצאתי חן בעיניך (בראשית ית, ג): ... אבל מפני שמצאנוהו קמוץ בכל הספרים יש לנו לומר שהוא קדש... וטעם היות השם הזה כשהוא קודש ידוע הוא. ולפי הפשט בחכמת הנקודות: הקמץ מעלה גדולה וראשון לשבעה תנועות... וההפרש שבין קמץ לפתח אינו אלא בנקודה... ואע"פ שנראה שהקמץ והפתח הכל דבר אחד ותנועה אחת, אין הדבר כן, אלא יש הפרש ביניהן במבטא, שהרי תנועת הקמץ גבוהה ועליונה ותנועת הפתח למטה ממנה. כי הקמץ בתורה יורה על מעלה גדולה ועל דבר שהוא עומד בפני עצמו ואינו נסמך לאחר כי הפתח נסמך לעולם... וכן מצינו שהמחליף פתח בקמץ לא ימלט מאחת משתיים: או יהרוס הכונה, או יבוא לידי כפירה. כי אות ה"א של "האף תספה" (בראשית ית, כג) אילו קמצתו היית מהפך כוונתו של אברהם והורס מחשבתו. ואות ה"א של "האל יעות משפט" (איוב ת, ג) אילו קמצתו יהיה כפירה..."

חכמי אשכנז רבים מצטטים את דברי רבנו בחיי על ההבדל שבין קמץ לפתח ועל חומרת הטשטוש ביניהם, כדי להוכיח את עדיפות הגיית בני אשכנז על פני הגיית הספרדים. ואולם דבריו סתומים. מצד אחד הוא כותב, שהקמץ והפתח נראים כדבר אחד ותנועה אחת, ומצד שני הוא קובע, שאין הדבר כן, ושיש הבדל במבטא. סתם ולא פירש, היכן שמע הבחנה זו. כדי לחזק את דבריו בעניין ההבחנה ביניהם הוא מציג את התפוצה של הקמץ (עומד בפני עצמו ואינו נסמך) כנגד זו של הפתח (נסמך לעולם). האם יש בכך כדי להצביע על הבחנה תיאורטית מלאכותית כלשהי? מכל מקום, לפי מיטב ידיעתנו, הקמץ לא נהגה כתנועה אחורית ממש (o, å) לא בספרד ולא באשכנז. חכמי אשכנז הראשונים (עד שלהי המאה הי"ג) מעידים במישרין ובעקיפין, שבאשכנז אין מבחינים בין קמץ לבין פתח, לא בהגייה ולא בניקוד.

נסתפק בעדויות אחדות, שישמשו חוליית מעבר לפרק השני⁹.

ראב"ע (אמצע המאה הי"ב) קובע בספרו, ספר צחות¹⁰:
 "תנועת קמץ גדול... הפה נקמץ בקריאתו ואינו פתוח כפתח גדול, כאשר אנו קורין אותו במקומות האלה. רק אנשי עבריא גם חכמי מצרים ואפריקא יודעים לקרוא הקמץ הגדול".

8. מהדורת ח' שעוועל, ירושלים תשל"ז.

9. על המבטא הקדם-אשכנזי ראה את חיבורו של א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם אשכנזית, שנזכר בהערה 3.

10. ספר צחות, פיורדא תקצ"א, ג ע"ב.

ר' דוד מחבר "קונטרס בדקדוק שפת עבר" (המאה הי"ג; יוון - איטליה?)¹¹, השיג על המנקדים באשכנז, המחליפים קמץ בפתח וצירי בסגול. ואפילו ר' אברהם ב"ר עזריאל, מזקני ביהם, מחבר "ערוגות הבושם", טעה, בנקדו ויקם לך (איוב כב, כח) בקו"ף פתוחה. "ואולם הטעתהו קריאת בני דורו שהם קוראים בפתיחת פיהם ק' של ויקם ולא במלאפום (= כעין חולם בקמץ קטן)".

עדויות ברורות על המעתק שחל באשכנז בהגיית הקמץ אנו מוצאים בעיקר מראשית המאה הט"ז. ר' אליהו בחור, איש אשכנז שישב באיטליה, מעיר, שלדעתו אין הקמץ נהגה כהלכה בפי ספרדים ולועזים (= יהודי איטליה)¹². ובן זמנו, ר' עמנואל איש בניווינטו, כותב: "וקראוהו קמץ בעבור שנקמץ הפה בקריאתו, אבל אין קורא אותו נכון כראוי רק האשכנזים"¹³.

ר' דוד אבן יחיא כותב בספרו "לשון לימודים"¹⁴: "דע שאנחנו (= הספרדים) אין אנו בקיאים היום בקריאת הכתוב בתנועת האותיות... אין לנו הבדל במבטא בין הקמץ והפתח... ואין ספק שיש בכל אלה הבדל ניכר... ובארצות אשכנז בקיאים בקריאתו עד היום".

ב. הספרות הרבנית עד תקופת ההשכלה (ט"ז-י"ח)

בתקופה זו שמן המאה הט"ז ועד מחצית המאה הי"ח אנו מוצאים מבטא "אשכנזי" מגובש, המובחן מן המבטא הספרדי-האירופי (הולנד, איטליה, יוון ועוד) בעיקר במימוש התנועות ובמקום הטעם, והוא מובחן מן המבטא הספרדי-מזרחי (בארצות דוברות ערבית) גם בעיצורים.

הנה קווי האופי של המבטא האשכנזי:

עיצורים:	ע/א;	ח/ה או ח/כ;	ס/ס;	ו/v=
ק/כ;	ט/ת;	צ = ts;	ש/ס [ש/ס].	
תנועות:	פתח = a,	אבל הקמץ = u, o, ā		
סגול = e,	אבל הצירי = ei, ay			
שורוק = u,	אבל קיבוץ = ü, y, i			
החולם = o,	oy, au, ey			

11. מהדורת ש' פוזננסקי, ברלין 1894, עמ' 11. הציטוט - על פי מ' ויינרייך, לשוננו כ"ז-כ"ח (תשכ"ד), עמ' 318-320.

12. על פי ח' ילון, קונטרסים לענייני הלשון העברית א', עמ' 72.

13. לית חן, מנטובה ש"ז, עמ' כ"א.

14. קושטא ש"ב, פרק ח'. הציטוט - על פי ויינרייך, שם, עמ' 248.

הטעם: לרוב – בהברה שלפני האחרונה ("מלעיל"), ולפעמים בהברה שלפניה.

אין צורך לומר, שתיאור זה נעשה בדמות הידוע לנו מהדורות האחרונים¹⁵, ולפי שעה לא נוכל לקבוע, אם זהו מימוש המדויק בכל התקופה הנידונה. לא כל התנועות נעתקו באותו הזמן, ולא בכל מקום נתפשטה הגייתן החדשה באותה מידה¹⁶. הצירי, דרך משל, לא נזכר בעדויות שהבאנו בסוף פרק א', וגם לא בעדויות שנביא להלן. נראה, שהגייתו הדיפטונגית נתפתחה מאוחר יותר (במאה הי"ז–י"ח?).

(אוצר החכמה)

במאה הט"ז החל להיווצר מגע בין בני אשכנז באירופה לבין בני ספרד, שגורשו מארצם, ואף נוסדו קהילות ספרדיות בסמיכות לקהילות אשכנז במערב אירופה ובדרום מזרח. מגע זה הוליד התבוננות במסורת מבטא אחרת, והעלה שאלות בפי מורים ורבנים בדבר האותנטיות ההיסטורית ובדבר הנורמטיביות לפי ההלכה.

1. הרדב"ז (ר' דוד בן זמרא, מצרים וא"י, המאה הט"ז) משיב על שאלה, שהופנתה אליו¹⁷:

"שאלת ממני אודיעך דעתי באלו הכהנים הבאים מארץ יון שאינן יכולין להוציא מבטא התי"ת כלל וקורין ויהונך במקום ויחונך, מהו שיעלו לדוכן. תשובה: לא ידעתי מה מקום יש לשאלה זו, שהרי כתבו הפוסקים: העלגים שאינן מוציאים את האותיות כתיקונן כגון שקורין לאלפין עיינין ולעיינין אלפין אין נושאים את כפיהם. מה לי קורין לאלפין עיינין ומה לי לחיתין ההי"ן. אדרבא הא עדיף שנמצא מחרף כשמגיע לפסוק וחכיתי לה'. וא"ת דלמא לא אמרינן הכי אלא במי שהוא עלג, אבל שאר העם קורין כתקנן, אבל בנ"ד כולם קורין ויהונך, לא קשיא. דבשלמא במקומם איכא למימר האי טעמא שכולם כך הוא המבטא שלהם, אבל במקומותינו שכולם קורין ויחונך, הרי זה עלג ולא יעלה לדוכן..."

מבטאם של בני יוון היה "ספרדי" בעיקרו (במימוש התנועות), אולם באשר לגרוניות, לנחציות ועוד, הם לא נבדלו מבני אירופה האשכנזים, שכן אף הם איבדו הגאים אלו בהשפעת לשונות המקום.

15. ראה תיאור מפורט במאמר Sh. Morag, Pronunciation of Hebrew, E.J. vol. 13 (1970), cols. 1120–1143

16. על חלק מהתנועות ראה את מאמרו של מ' ויינרייך: ראשית ההברה האשכנזית בזיקתה לבעיות קרובות של היידיש ושל העברית האשכנזית, לשוננו כ"ז–כ"ח (תשכ"ג–תשכ"ד), עמ' 131 ואילך.

17. תשובות הרדב"ז, ורשה 1882 (ניו ג'רסי 1858), חלק א', סימן שצ"ד.

2. המהר"ל (ר' יהודה ליוא בן בצלאל, פראג, סוף המאה הט"ז):

"ואני ראיתי בני אדם קורים על האשכנזים תגר כי הם משנים בנקוד בעניין התנועות שהם עם ישראל, וכאשר ראיתי כי יש אשר בו דעת חיצוני בעניין התנועות בפרט בשו"א ושלש נקודות לומר כי האשכנזים אינם קוראים אותו כראוי, כי השוא יש לקרותו כמו פתח והשורק שהוא תוך האות ושלש נקודות קריאה אחת להם, מפני שקרא בספרי מדקדקים. ולמען אשר לא יטעו שאר הבריות אשר אינם בקיאים בדקדוק הלשון ויחשבו לאמת דבר זה ויבאו אל קלקול הלשון שהוא דבר גדול נחשב אל חכמי התורה. הנה אבאר בעדים נאמנים כי קריאת האשכנזים קריאה הגונה ולא תמצא אשר הוא דרך אמת רק קריאת אשכנזים... ולא באנו רק לקיים הקריאה שהיא בידינו מאבותינו מעולם ולא לשנות דבר חס ושלום בה בשביל מה שנמצא בספרי המדקדקים אחרונים ספרדים וגם הם לא הסכימו על דעת אחת... ואם שגינו הלא אבותינו ימליצו בעדינו..."¹⁸.

המהר"ל משיב למבקרי המבטא האשכנזי. אין הוא מגלה לנו במי מדובר, ויש להניח, שהם עצמם היו מדקדקים בני אשכנז. הוא מזכיר שתי תנועות: השווא והקיבוץ. כבר נאמר לעיל, שהקיבוץ הובחן מן השורוק (ונהגה i, y, ü) במזרח אירופה. התקפה נוספת על מימוש זה של הקיבוץ נמצא בסעיף הבא.

3. ר' מרדכי יפה (פוזנא, סוף המאה הט"ז):

"יכסימו (שמות טו, ה), כתב רש"י: אין דומה לו במקרא בנקודתו ודרכו להיות יכסיומו במלאפום ע"כ. פי' דרכו להיות ננקד בחול"ם על המ"ם שכן הוא נקוד בחולם במזמור קמ, י: עמל שפתימו יכסמו, בחולם על המ"ם... אמר המאיר יען כי ראיתי כי מקרוב עמדו קצת אנשים מחזיקים עצמם חכמים בעיניהם במלאכת הדקדוק עד שהטעו תלמידים משובשים עמהם ועשו עצמם משירי אנשי דור הפלגה אשר כלל שפתם והמציאו וכדו לשון חדש מליבם והרגילו עצמם ותלמידיהם עמהם לקרות תנועת השורק (=ן) שלנו ממש כמו שאנו קורין תנועת המלאפום (=ג) שלנו ויאמרו שאין הפרש בין תנועת השורוק לתנועת המלאפום אלא הארכת נשימת התנועה, שבשורק הוא מקצר ובמלאפום הוא מאריך בה... ושאין לשנות התנועה אשר קבלנו מאבותינו משום אל תטוש תורת אמן... ועוד אומר אני שגם מצד השכל והסברא אי אפשר להיות כן... חלילה חלילה התורה השלמה שנתנו לנו להשלים בנו כל השלימות... תחסר בה תנועה מצויה ושגורה מאד בחק המבטא שבאדם"¹⁹.

18. תפארת ישראל, ירושלים תשל"ב, פרק ס"ו, עמ' ר"א-ר"ה.

19. לבוש האורה (פירוש לתורה), ברסלאו תר"ך, עמ' ל"ו-ל"ז.

העולה מדבריו, שבמקומו הייתה תנועת y/u חלק ממלאי התנועות של הדובר. תשובתו למבקרי הבחנה זו שבין שורוק לקיבוץ בנויה על שני יסודות: א. מצד השכל והסברא, ב. מסורת אבותיו בידיו, והמשנה עובר משום "ואל תטוש תורת אמך". הנימוק השני משמש בשו"ת של מאות השנים האחרונות גם בענייני מבטא.

4. ר' יוסף יוזפא האן נויירלינג (פרנקפורט, ראשית המאה הי"ז):

"אנו האשכנזים רובנו אין קוראים בנקודות כדין כי עושין הקמץ לחולם והצירי לסגול כגון אמן קוראין אומן. והנה מעלת אמן אין לה ערך. ובעניין זה הם מוציאין המלה לגמרי ממשמעותה. וכן המבורך ויש"ר (= יהא שמיה רבא) מבורך קוראין מברך שאין לו משמעות כלל לפי הדקדוק. קדוש קוראין קודש שגם הוא שינוי משמעות... אכן בקריאת הח' שאנו האשכנזים קוראין כמו ה"א נ"ל דהדין עמנו ואעידה לי שלושה עדים נאמנים: חדא דהמדקקים חיברו הח' במוצא דאהח"ע והכ' במוצא דגיכ"ק, ואין לחלק דהיינו בכ' דגושה שהרי ידוע שהדגשות והרפיון הם ממוצא אחד. הב' שהרי הקליר שהיה תנא... בא-לוה / ...לשלוח... ג' גם לא מצינו בשום מקום שחיברו ח' וכ' לחרוז אחד. ולכן נראה לי שארץ פולנייה שנתיישרה בגדולים אחר אשכנזי כמפורסם בפוסקים בדו קריאת חיתין מלבם... קריאת ג' הרפוי קבלתי מחזנים מובהקים שהוא קרוב למוצא כ"ף רפויה והוא ממש כקריאת ח"ע שבלשונם, ע"פ קריאתם דבני גליל תחתון"²⁰.

ובכן, בן אשכנזי המערבית תוקף את מבטאם של יהודי אשכנזי בשני עניינים: א. הקמץ הגוי כחולם, ב. החי"ת הגויה ככ"ף רפה (בפולין). וכבר פרש לפנינו מ' ויינרייך יריעה רחבה על פרשת "בני הית ובני חית"²¹. וראויים דבריו לתשומת לב כאשר להגיית הצירי כסגול. אפשר שבמקומו טרם נתפשט הביצוע הדיפטונגי של הצירי.

5. ר' שבתאי סופר (פרעמישלא, ראשית המאה הי"ז):

"בן אדם הבא להתפלל חייב לדקדק בכ"ב אותיות ובמוצאיהן ויש להזהר במוצאות האותיות מאד שלא יחליף חי"ת עם כ"ף רפה וכן סמ"ך עם שי"ן שיש לה נקודה בצד שמאל או עם תי"ו רפה וכיוצא בהם. וכן במוצא אחד בעצמו שלא יחליף אל"ף בעי"ן שעל זה הזהירו רז"ל... והיא הלכה פסוקה בש"ע שאין ממנין ש"ץ שקורא לאלפין עיינין ולעיינין אלפין. ובסי' קם: מי שאינו יודע לחתוך

20. יוסף אומץ, פראנקפורט תרפ"ח, עמ' 6-7.

21. ראה לעיל הערה 19.

האותיות כגון שאמר לאלפין עינין... לא ישא את כפיו...²² וכן שלא יחליף ה"א בחי"ת וחי"ת בה"א כמו שקורין קצת בני אשכנז וכיוצא בהם משאר האותיות"²³.

"...והקמץ כנגדו תנועה קטנה פת"ח, אבל אין קריאתם שוה במבטא חלילה כמו שקורין הספרדיים, כי אם יקרא הפתח בקריאת הקמץ או הקמץ בקריאת הפתח אז יבוא לפעמים לידי חירוף וגידוף או לידי כפירה ח"ו. כמו שכתב רבנו בחיי בפרשת וירא... וכן כתבו חשובי המדקדקים ובעל ספר לשון לימודים. וספר לוית חן כתב שאין קורא הקמץ כהוגן רק אנחנו האשכנזים..."

"המלאפום (= שורק) יש כנגדו תנועה קטנה השורק של שלוש נקודות (= קיבוץ). וקריאתם שוה במבטא, רק שהשורק ממהר קריאתו. ואף שכבר הוכחתי את זה בחיבורי בראיות ברורות המספיקות לבטל דעת קצת מחכמי הדור החולקים על האמת ורוצים להחזיק בקריאה המשובשת בפי אנשי הדור שמדמים קריאתם לחיריק, עם כל זה שאלתי את פי המאור הקדוש החסיד המקובל מוהר"ר מנחם עזרי' הנקרא עמנואל מק"ק רייף שבמדינת איטליא והשיב לי...: 'השורק והשלש נקודות שוים במבטא אלא שהאחד תנועה גדולה והאחד תנועה קטנה ואין בזה ספק'"²⁴.

אוצר החכמה

ר' שבתאי פונה אל המתפלל ואל שליח הציבור שידקדקו בהגיית האותיות. הוא מונה מספר ליקויים בהגייתם של בני אשכנז: ע/א, ח/כ או ח/ה ת/ס/ש.

כן הוא מבקר בחריפות את מי שמתעקש להחזיק בהגיית הקיבוץ כ-y, i. אולם באשר להבחנה בין קמץ לפתח, בטוח הוא בצדקת המבטא האשכנזי, והוא מגייס לעזרתו את אוזרתו של רבנו בחיי (ראה לעיל).

6. שלמה טרוקי (קראי מליטא, סוף המאה הי"ז):

"...וכן הברת האותיות אצלנו כפי טבע כל מוצא ומוצא. לא כאשר האשכנזים מוציאים הברת התי"ו הרפויה, שהיא ממוצא הלשון, כהברת הסמ"ך, שהיא ממוצא השיניים. ונגינות שותי שכר, אל כתף הבית, להולכים בתמים. וכשיאמרו "הדרך מתוקן" אין הכרע אם היא לשון תיקון או לשון סכנה. וכן כשיאמרו "יש לנו אב זקן" לא יבחן אם הוא אב לבנים יודיע או לשון אוב וידעוני. ובזה האופן מפגלים בקדשים וכורתים זלזלי העברית במזמרות לשונם..."²⁵.

22. ראה א' ברלינר, הקדמה הכללית לסידור ר' שבתאי הסופר, פראנקפורט תרס"ט, עמ' 20.

23. שם, עמ' 23.

24. שם, עמ' 28.

25. על פי ש' פדרבוש, העברית בישראל ובעמים. ירושלים תשכ"ד, עמ' 59.

טרוקי תוקף את המבטא האשכנזי של יהודי ליטא בשל הפיכת הקמץ לחולם ובשל הגיית תי"ו רפה כסמ"ך. איני יודע, מפני מה דיבר על תנועת הקמץ בלבד ועל העיצור תי"ו בלבד. האם רק באלו נבדלה הגייתם של הליטאים בני אשכנז מהגייתו?²⁶

7. יעב"ץ (= ר' יעקב בן צבי; עמדין, אמצע המאה הי"ח):

הוא כותב על המבטא העברי בשני ספריו:

א. מור וקציעה (על ה"טור" "אורח חיים")

"בטור: אין ממנין לעגי שפה. ונראה דאי לא אשתכח דגמיר וחסיד כוותיה, שפיר דמי... וצ"ע קצת מ"ט שרי. כיון דרבי חשבו למחרף ומגדף לפעמים כשמגיע לחי"ת? וי"ל כיון דאיכא אומה ולשון שאין להם אות חי"ת (וכן מצינו בכ"מ בגמרא אל תקרי בה"א אלא בחי"ת, ואיפכא) וכן אחינו בני ברית שבארץ אשכנז אין מבדילין בין קריאת חי"ת לה"א, ליכא קפידא כולי האי, בדליכא דעדיף מיניה! ומכאן קצת ראייה למציאות קריאת החי"ת כבני אשכנז. ואמנם משם ראייה שאינה קריאה הגונה ולא נכונה. ושמענין נמי דקריאת הספרדים שאינן מבדילין בין פת"ח לקמץ לא טובה היא בעיני ה'. כי כשמגיעין אצל השם של אדנות בה' לא נמצאו עושין קודש חול, ולהיפך בהנה נא אדני (בראשית יט, ב) עושין חול קודש. הייטב בעיני ה. על כן שמח לבי ואודה ה' בכל לבי שעשאני יהודי אשכנזי בניבי..."²⁷

ב. סידור "בית יעקב":

"דיבור הפה ומבטא השפה צריך להיות שלם בחיתוך הלשון כל מום לא יהיה בו באות בניקוד בטעם כהלכות לה"ק בכל תנאיו העד בעם. מה נמלצו אמרי נועם. וביחוד שלא לקרות לע"ינין אלפין וכן ההי"ן כאשר יבאר הגל"ל. מה פום סבור ממלל וכ"ש להשמר מחילוף קריאת אותיות שאינן ממוצא א' כלל. לא כמו שאנו האשכנזים עושים בקריאת ת' רפויה כס' לבשתנו. אכן בתנועות אשרנו וטוב חלקנו. לא כספרדים שאינם מבדילים בין קמץ לפתח בזה הם עושים קודש חול. ולהיפך כקש נחשבו תותח וע"ז תמהתי מימי. אחרי זמן מצאתי להרב המקובל הבחיי (ר"פ וירא) שהתנגד להם ג"כ בזה. והוא ז"ל היה מהם והעיד עליהם והזהיר ע"ז מאד (שוב מצאתי גם לבעל לוית חן שכתב שאין קורא הקמץ

26. ובכ"י של הבריטיש מיוזאום OR. 2517, שנעתק בשנת 1700 (פירוש מדרשי לאסתר מידי איש קראי), הוא מבקר את יהודי אשכנז על שסיגלו לעצמם את מבטא הגויים והוגים כאכאם (= חכם) אליף (= אליו), קמץ = פתח (!), ודבריו טעונים חקירה (זמן המחבר ומקומו).

27. ספר מור וקציעה, חלק א' (על אורח חיים), אלטונה 1761, דף ל"ה.

על נכון כמו האשכנזים) מלבד שגורעים מספר הנקודות הקדושות שנתנו בסיני ומבטלין מקצתם כי אין להם לא פתח ניכר והחולס לגמרי בטל אצלם ונעכר. נמצאת קריאת חולם שלנו נעדר מעיקרו. לחנם המציאו הטבע ובמוצאים הוקבע. וכה עשו בסגול^{אוצר החכמה} וצירי שהשוו הברתם ואין למחלת לשונם צרי. וכן בניגוני הטעמים יפה כחנו מהם. מה נעים גורלנו בהבדילנו ביניהם. צריך לזהר בשוא שאינו תנועה אלא גבול תנועה ובזה משוגתנו אתנו חטאת קבועה שאין אנו מבדילין בין צרי לשוא אך שוא הוא להחמיר זב"ז כלעג לשון ונבזה. יזהר בתנועה גדולה ובתנועה קטנה בדגש ורפה ובמפיק ובמפסיק הכשר ולחבר במקום הראוי לקשר ולרדוף אל המקום אשר יהיה שם הרוח לעמוד ולנוח. לא יימרו מלה בהלעטה כנס ונמלטה. רק בנחת כמשפטה ולא יניח הנד ולא יניד הנח. משפט החטפין לא יגרע. ויזהר במלעיל ובמלרע ובמי שאפשר לו ויודע הדברים תמורים. אבל מי שלא הגיע לידי מדה זו בנעורים א"א להטריחו בהנחת הטעמים שטורחו רב ומייגע דבורו והפסדו מרובה משכרו. לכן טוב שלא לבלבל הקורא אשר לא נסה באלה במטבע תפלה²⁸.

למעשה יעב"ץ מבקר את הגיית בני אשכנז בעיקר על עשיית תי"ו סמ"ך ועל עשיית חי"ת ה"א (בגרמניה), אולם באשר לתנועות יש יתרון רק לאשכנזים המבחינים ביניהן. הספרדים אינם מבחינים בין קמץ לפתח ובין צירה לסגול. למה נתכוין באמרו שאין להם "חולם"? האם שמע ספרדים "העושים חולם שורוק"? וכן לא ברור, למה נתכוין באמרו, שהאשכנזים אינם מבדילים בין צירי לשוא, והרי כבר גינה את הספרדים שאינם מבחינים בין צירי לסגול?

ג. הספרות שמתקופת ההשכלה והרפורמה (מאות י"ח-י"ט)

בסוף המאה הי"ח הכתה תנועת ההשכלה באירופה גלים גם בעם היהודי. המשכילים דרשו רפורמה בחינוך היהודי, שאחד מעיקריה היה הרחבת מקצועות הלימוד. הם דרשו, למשל, את הוראת המקרא כמקצוע נפרד, וכן דרשו להרחיב את הוראת הדקדוק העברי. המשכילים העדיפו את המבטא הספרדי, אך לא בשל ההגייה של העיצורים, אלא בשל הטעם המלרעי, המתאים לטעמי המקרא ולמבנה המורפופונולוגי של התיבה, וכן בשל מימוש התנועות. ולכאורה, דבר תמוה הוא! שהרי המהר"ל ויעב"ץ משתבחים בהגייתם האשכנזית דווקא משום ההבחנה בין קמץ לפתח וכו'. נראה, שהעיסוק בדקדוק הוא הוא שהצמיח הכרה זו, שכן סתם דקדוק עברי באותם ימים היה הדקדוק הספרדי, כפי שגובש בספרו של רד"ק

28. סידור בית יעקב, לעמבערג תרס"ד, הקדמת המחבר, עמ' ו'.

והופץ באירופה בין יהודים ונוצרים. וזה בנוי, כידוע, על מערכת של עשר תנועות: חמש תנועות גדולות וחמש תנועות קטנות²⁹.

שד"ל (שמואל דוד לוצאטו, פאדובה, ראשית המאה הי"ט) היה חריג בהשקפתו על ההבדלים בין המבטאים. הוא טען, ששני המבטאים (האשכנזי והספרדי) ממשיכים שתי מסורות שונות של העברית הקדומה, ממש כשם שבסורית המערבית (א"י ועוד) כל קמץ = o, ואילו בסורית המזרחית (בבל ועוד) כל קמץ = a. שד"ל אף דימה את הגיית החולם כ-au, צירי כ-ei, ועוד במבטא האשכנזי למבטאים בסורית³⁰. שד"ל טעה בכך, וראה דבריו על הגייה ספרדית בצרפת במאה הי"ב³¹. מכל מקום, גישתו היסטורית-מדעית, ואין הוא מעורב בוויכוח האידאולוגי-הלכתי.

אוצר החכמה

בראשית המאה הי"ט נוסדה התנועה הרפורמית בהמבורג. חבריה פתחו בית-כנסת, שבו החילו הלכה למעשה תיקונים שונים בסדרי התפילה ובין השאר הנהיגו בו תפילה במבטא ספרדי. הם פנו לרבנים שונים בבקשה לחוות דעתם בכמה עניינים וגם בעניין המבטא. רוב המשיבים תמכו באימוץ המבטא הספרדי, איש איש ונימוקיו.

1. נפתלי הרץ וייזל (המבורג, סוף המאה הי"ח)³²:

"...וכשנשגית על גלילות אשכנז ופולין איך הם מבטאים המילות נמצא בהם קלקולים רבים, וטרם נדבר על זה נזכיר ההבדל שיש בין קצת בני הגולה לקצתן בהברת האותיות והנקודות. ידוע לכל, כי אחינו היהודים שבארצות הישמעאלים, מקצה המערב ועד קצה המזרח, שזכרנום בראש המכתב השני והיושבים בערי איטאליע והיהודים הספרדים שבהוללנדי ואינגליטרא, כלם מבטאים אותיות שפת עברי ונקודותיה בהברה אחרת מהברת אנשי אשכנז ופולין. ואולם לברר איזו משתי ההברות היא הנכונה אינו צריך לראיות מרחוק, כי מלבד שחוש השמע עד על יושר הברת אנשי המזרח והמערב שהברתם ערבה על אזן שומעת, גם הלשון עצמה תעיד עליו, שהרי יש בלשון עברי עשר תנועות חמש מהן אבות או גדולות וחמש מהן תולדות או תנועות קטנות. ועוד לה השוא נע שהיא רק התחלת תנועה

29. ראה, למשל, דבריו המפורשים של ר' זלמן הענא, צוהר התיבה, ברלין 1793, דף ה', עמ' ב.

30. ראה ספרו: אוהב גר, קראקא 1895, עמ' 97-100.

31. ראה כרם חמד ז' (1840), עמ' 35-37.

32. ראה מה שכתב בהרחבה עליו ועל תקופתו "קלויזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך ראשון, מהדורה ב', ירושלים תשי"ב, עמ' 103-150.

והאבות הן קמץ גדול ותולדה פתח... וקול הברת התולדות צריך להיות מעין אביהן...

ואי אפשר להאמין עד כמה נשגבת מעלת ההברה הנכונה שבפי אחינו אנשי המזרח והמערב מן ההברה שבידינו כי יופי קול התנועות ונעימותן לאזן ירשום בנפש המדבר ובנפש השומע ויעיד נחות נפשותיהן, הן בקריאת התורה וכתבי הקדש והן בדברי התפלות והן ברנת שירי קדש. אבל מה נעשה וכבר נשתקעה ההברה הזאת בפינו מימים ימימה ואין עוד תקוה להנצל ממנה כי אם נסכים להחליפנה בהברת אחינו הנ"ל, צריך שתסכים כל הגולה י"ץ שבאשכנז ופולין וימחרו מורים ילמדו את הדור הבא אחריהם מנעוריהם לבטא את התנועות כדרך שמבטאים אותם אחיהם שבמזרח ובמערב. וזה רחוק וכמעט אי אפשר... גם כפי הברתנו על-כל פנים חובה עלינו ללמד את בנינו מנעוריהם להוציא התיבות מפיהם כפי טבע הלשון הקדושה הזאת, שבכל תיבה יאריכו בקול אותה התנועה שבה העמדת נגינת הטעם או העמדת מתג, ויקצרו בזולת התנועות שבה. וזהו מה שקראו בעלי הלשון מלעיל או מלרע... ואיך לא נחוש לזה ופירוש המלים משתנה בלה"ק על פי מקום הנגינה וכמו שזכר מאור עינינו רש"י ז"ל בפי' החומש כמו והשמש באה (בראשית טז, יז), ורחל באה עם הצאן (שם, כט, ט) ודומיהן. ולפי שמדור לדור לא השגיחו המורים על זה נתקלקלה הלשון בפי רבים מעדתנו ומדברים שפת עלגים. ורגילים לקרוא השו"א שבמלת לך ודומיו כמו ציר"י וכזה יעשו בשאר התנועות וכל שכן שלא ישמרו מקום הנגינה, וכשינגנו על תיבת אלהינו אבותינו בנינו וכיוצא יאריכו בקול בכינוייהן, וזה דבר מעוות מאד. וראוי לחלוק כבוד למלך הכבוד, שכשנדבר לפניו בתודה או נתפלל אליו, שיהיו המלים היוצאים מפינו כתקנן וכהלכתן. וכן הלשון האשכנזי בגלילות הללו...³³.

שני נימוקיו של וייזל להעדפת המבטא הספרדי הם חדשים ואין ספק, ששניהם פרי התקופה – תנועת ההשכלה היהודית בראשיתה. הנימוק הראשון – מערכת התנועות הספרדית מתאימה לדקדוק העברי (שמקורו בספרד!), והשני – "הברתם ערבה על און שומעת; יופי קול התנועות ונעימותן לאזן..." ובזה הוא מקדים בכמאה וחמשים שנה את דוד ילין, שצייד בהנהגת המבטא הספרדי בא"י (1903), עם חידוש הדיבור העברי, ואחד מנימוקיו היה נועם צליליו³⁴. ובכן, וייזל, חלוץ התובעים רפורמות בחינוך היהודי, פותח תקופה חדשה גם ביחס לדקדוק העברי ולמבטאה של העברית.

33. מכתבים שונים, וויען 1827, חוברת ד' ("רחובות"), עמ' 202–203.

34. ראה לקט תעודות לתולדות ועד הלשון והאקדמיה ללשון העברית, ירושלים תש"ל, עמ' 160–161.

2. פולמוס ההיכל הרפורמי בהמבורג (1818)³⁵

¹²³⁴⁵⁶⁷ [אנטי תיכונה]

ראשי הקהילה הרפורמית בהמבורג פנו לרבנים אחדים ושאלו את דעתם בעניין התיקונים שהכניסו בסדרי התפילה.

"בנידון בית הכנסת אשר יסדנו ואנחנו מתפללים בו התפילה הסדורה כדין, רק איזה דברים פרטים המשתנים והם: א. שמתפללין במבטא ספרדי..."

והרי התשובות שהתייחסו לשאלת המבטא:

א. הרב אהרן חארונו (ארוד, הונגריה)

"...מתפללים ומשנים הברת התנועות והתיבות מאשכנזי לספרדי, בודאי יפה הם עושים. כי [] החוש יעיד לשמע און הברת תנועות גדולות שנקראו אבות עם הקטנות שנקראו תולדות, [] אשכנזי מספחת היא. וכן כי כל יודעי לשון ומביני טעם המדקדקים מעולם ושפת אמת [] מעידני שבהיות הרב החסיד המפורסם מוה' נתן אדלר מפפד"מ במדינת מעהרון, [] ית מלך רב עיר ווינא כמה חדשים, ואני הייתי נער רך ועלם, הייתי בבית מדרשו [] לה כמה פעמים וגם היה מתפלל במבטא ספרדי"³⁶.

ב. הרב משה קוניצר

"...הן תפילות ישראל עולות על כסא רם ונשא, יותר משבע חלקים במבטא ספרדי, ומעט מחלק השמינית במבטא אשכנזי כי אין ספורות להמון אחינו היושבים בתוני"ס, טריפאלוס, פעט"ץ מאַראָקא ובכל גלילות אפריקא ואזיא ובאיירופא בערי תוגרמה וערי איטאליא וכלם את שם ה' יקראו במבטא ספרדי, ותהיו גם אתם במכסתם ויקשב ה' וישמע את תפלתכם כאשר שמע בקול אחינו אלה. וגם במדינות מושבותינו אין חדש בזה, בשגם זה זמן לא כביר אשר היה אתנו בפ"פ דמיין הגאון החסיד מוה"ר נתן אדלר זצ"ל והוא ערך תפילותיו בבית התפלה תמיד במבטא ספרדי כנודע וזכותו תגן עלינו לאלף דור"³⁷.

ג. הרב אליעזר ליברמן

"טענה חמישית: מה שחידשו חדשות להתפלל במבטא ספרד ופורטוגיזע אשר לא ידעו מזה אבותינו עד היום."

35. ראה ש' ברנפלד, תולדות הרפורמציון הדתית בישראל, וורשה תרכ"ח, עמ' 72-93.

36. בקובץ: נוגה הצדק, דסאו 1818, עמ' כ"ד (הצילום שבידי פגום בשוליים ואת החסר סימנת בסוגריים מרובעים).

37. בקובץ הנ"ל, עמ' כ"ז.

... "על מה שנהגו להתפלל במבטא ספרד ולאחוז במנהגם ואנחנו יוצאי ירך בני [...] אשכנז נחנו. הנה אף בטענה זו אין בה ממש. כי כן כתב מהר"ם מטרנאני תשובה [...] "בשינוי תפלות אין בו משום ואל תטוש, ומנהג ספרד הוא יותר נכון וישר, ואין [] שום אדם להתפלל דוקא בבהכ"נ של אבותיו, או שהתפלל בה, אך יכול [] כאשר תשאלנו נפשו". עכ"ל. ובפרט שכל גדולי המדקדקים מעידים שמבטא [] וא על פי הדקדוק מאוד, וטעמים ונימוקים עמם. א. מפאת הנקודות והתנועות [] ה נחלקים לאבות ותולדות, ואלה הן: הקמץ... והנה הברת התולדות מעין האבות... ואין חילוק ביניהן במבטא, אלא שזה בא בארוכה וזה בא בקצרה. וזהו דדוקא לפי מבטא הספרדים, אבל לפי מבטא האשכנזים רחוקים המה זה מזה כרחוק מזרח ממערב, ב. מפאת הנחת הטעמים, ובפרט בענין מלעיל ומלרע, שלפיהן תשתנה הכוונה, אם התיבה לשון זכר או לשון נקבה, כמו תיבת לילה שהיא ל"ז והה"א נוספת, לכן היא מלעיל. ומלת שירה הה"א נקבה לכן היא מלרע, וכן, משתנה התיבה ע"י מלעיל ומלרע בענין העבר וההווה... אמנם האשכנזים אין דרכם לדקדק בכך בתפלתן ויבואו להחליף הזכר בנקבה והנקבה בזכר, העבר בהווה וההווה בעבר, ודומיהן הרבה. ג. מפאת קריאת האותיות ודקדוקיהן ובפרט בקריאת האל"פין והעי"נין שלפי מבטא האשכנזי אין הבדל ביניהן כלל, ומה גדול ההבדל בין ועבדתם אלהים אחרים וגו' ובין ואבדתם מהרה מעל הארץ הטובה וגו' ועיין בש"ע א"ת... שהזהיר ע"ז מאד שקוראין לאלפין עיינין ולעיינין אלפין.

ועתה שפטו נא עם בני ישראל, אם טבענו בין מצולות לשון עלגים זה שנים רבות ואנשים ברי לב נפקחו עיניהם להרים המכשול ולתקן המעוות, האם לפורשי מן הדת נחשבים, על כי רצונם להיטיב דבריהם וליפות לשונם? האם טופלי שקר מאחינו בית ישראל הספרדים והאיטליאנים ובני ארץ ישראל נקראם על כי בחרו להתפלל כמו שמתפללין כמה אלפים מאחינו בית ישראל הספרדים והאיטליאנים ובני ארץ ישראל?...".

והוא מוסיף בהערה: "והנה אין כל חדש תחת השמש, בעת נדפס פעם ראשונה הסדורים עם תיקון מהמדקדקים הגדולים והובאו בין העם גם למרחקים, אז רגנו כמה מהמון עם באהליהם ויחשבו הדבר למעשה כפירה והמדקדקים לרשעים וגסי רוח, באמרם כל המשנה שום דבר מחק אבותינו הוא כופר בא"ל ה' ישראל. אך ברבות הימים המר נעשה מתוק...".³⁸

38. אור נגה, חלק א', דסאו 1818, עמ' י"ח-כ' (גם כאן הצילום שבידי פגום בשוליים).

ד. הרב דוד קארו (1820)

"על דבר תפילתם במבטא ספרדית. ידוע לכל מרי דקדוק שקריאת הספרדים נכונה מקריאת בני פולניא ואשכנזי. כי המה קוראים חמש התנועות על דרך חמש הברות הראשיות a e i o u ואינם מבדילים בין ת"ג לת"ק אלא באורך ובקוצר המשכת ההברה ושמעם מעידים עליהם שזאת תקרא תנועה קטנה וזאת תנועה גדולה. ואנו קוראים החולם au משונה מתולדותה של הק"ח o והצירי ei משונה מתולדותה הסגול e, והקמץ o משונה מתולדותה פתח a. אין זאת כי אם מנהג שטות והפכפך (וראה במאסף לשנת תקסט שיחה בין יכין ובוועז), ואין צורך להאריך בזה. ונמצא באמת יותר מעשרה חלקים היושבים בארצות רחבות ידים באזיא, אפריקה ואירופא הקוראים במבטא נכונה הזאת. אך בני אשכנז והנגזרים מהם בני פולניא ישחיתו מבטאם בשאט נפש בלי הבין. אך דברתי מזה רב מהראוי, כי הדבר נראה לעין כל ונעלם אך לאיש שעניו סגורים"³⁹.

הערות מסכמות:

יש בידינו קובץ תשובות "נוגה הצדק" (1818), המכיל ארבע תשובות: שתיים מרבנים ספרדים מאיטליה ושתיים מרבנים אשכנזים. הרבנים הספרדים לא הגיבו על שאלת המבטא. א' ליברמאן פרסם חיבור נפרד "אור נגה" (1818), ואף דוד קארו פרסם חיבור נפרד: ברית אמת" (1820).

- ארבעת הרבנים מסכימים לכך, שאין סיבה כלשהי להתנגד לשינוי המבטא. ד' טעמים עולים מדבריהם:
- המדקדקים קבעו, שמערכת התנועות הספרדית ומקום הטעם עדיפים מצד הדקדוק.
 - המבטא הספרדי אינו חדש, (אסור מן התורה). שכן קהילות ספרדיות רבות במזרח ובמערב מתפללות במבטא זה ומסורת אבותם בידם.
 - שינוי המבטא אינו בכלל "ואל תטוש תורת אמך".
 - כבר היה תקדים חשוב: הרב נתן אדלר (סמכות הלכתית לדעת הכל) התפלל במבטא ספרדי.

3. ר' אברהם לוינשטאם (עמדן, 1820)

"ועל דבר מבטא הספרדית אני אומר שאסור להתפלל במבטא ספרדית. וטעמא דידי, שמלבד מה שלפענ"ד א"א לאדם להכריע איזה מהם יצדק, שעם שיש

39. ברית אמת, דסאו 1820. אבל בשער הספר כתוב, ששם המחבר הוא אמתי בן אבידע אחיצדק, ומקום הדפוס: קוסטנטינה, ראה אנציקלופדיה עברית, בערכו.

למבטא הספרדית מעלה על האשכנזית בחלוק הברת האותיות בין ע' לא', יש להאשכנזית מעלה על הספרדית (בפרט להאשכנזים שאינם רגילים במבטא הספרדית) בחילוק התנועות, כמו בין קמץ וחולם ובין דגש לרפה. וכל הסברות שנאמרו וגשנו בעניין זה אינן מפיקין רצון אוהב האמת עד שילך בטח לבחור באחת ולהניח חברתה. מלבד זה אני אומר שאי אפשר כלל לילידי אשכנז לכלכל דבריהם במבטא הספרדית.

ועתה אם אמנם שבמלת ועבדתם את ד' אלדיכם וכדומה בעבור החרוף שישתמע ח"ו בהתחלפותו להברת ה"א, ראוי לשנות את טעמו מעט להיכר, אין זה כי אם במקומות האלה לגודל הצורך שבו, אבל להרגיל את עצמו להתפלל במבטא הספרדים זה ודאי אינו נכון ואיסור גמור הוא לפע"ד, כי אז אנו משנים מבטא האשכנזי ומבטא הספרדית אין אנו מדברים...

נמצא אנו האשכנזים הרי אנו ממש כאנשי בית שאן ואנשי בית חיפא שהיו קורין לאלפי"ן עייני"ן ולחתי"ן התי"ן וא"כ אצל הספרדים או אנשי המזרח שיכולין להפריד בין אל"ף לעי"ן ובין חית"ל לה"א אסור אחד מאתנו לירד לפני התיבה, אבל אצלנו שכפי טבע המדינות שאנו בהם... לית כאן ביה מיחוש כלל להתפלל כמו שאנו שרגילין...

אחר שכתבתי דברי אלה, האח! חמותי ראיתי אור תורת הגאון הרדב"ז ז"ל מאיר ובא ממש אל הדרך שדרכנו ושמחנו בראותנו ב"ה מסילתנו מסילה ישרה... ומה שהעירו על הגאון החסיד מוהר"ר נתן אדליר ז"ל בפ"פ שהי' מתפלל ג"כ במבטא ספרדי. גם אני ידעתי, החשו. שבהיותי בימי בחרותי בק"ק פפד"מ בבית אדמ"ו הגאון... ושמעתי מתפלל במבטא ספרדית וזכיתי להכיר את האיש ואת שיחו, יהי שמו לעולם זכור לטוב. אמנם הוגד לי מכמה מגידי אמת באמת, שהחסיד הנ"ל התאכסן בביתו איש אחד מירושלים שנתים ימים או שלוש אך לתכלית זו שילמוד ממנו מבטא הספרדית והכרעתה. ומי יכול לשפוט מהאדם הגדול בענקים הלזה?

והנה עינינו הרואות כת החסידים הנמצאים במדינת פולין ורוסיה לאלפים ולרבבות, אשר כולם נוהגים להתפלל נוסח ומנהג ספרדית (ואיני מכריע במנהגם, היצדקו אם לא, חלילה) ועם זה מוצא שפתותיהם לא ישנו וכמוהם כמונו במבטא הרגילה בינינו יתפללו...

סוף דבר! האשכנזי המתפלל במבטא ספרדית, כאיש טרם אשר בנה בית חדש, הישן ישבר. צחוק לרעהו יהי' בכל תנועה אשר ישמיע...⁴⁰

40. ספר צרור החיים, אמסטרדם תק"פ, עמ' נ"ז-נ"ט.

דייני המבורג, שהתנגדו לרפורמה, פרסמו אף הם חוברת: "אלה דברי הברית" (1819), הפותחת ב"מודעה מהבית דין צדק דק"ק האמבורג יע"א", ובסופה צורפו מכתבי תמיכה מרבני קהילת אמסטרדם, ליוורנו והאנויא. אולם באלה לא מצאתי התייחסות לעניין המבטא. לעומת זאת חיבר ר' אברהם לוינשטם מעמדן חוברת שלימה (1820): "ספר צרור החיים – כולל תשעה שאלות ותשובות הנקראים בשם..." הוא מונה את שמות תשעת פרקי החוברת. הפרק השביעי קרוי "נגינותי ננגן" והוא עוסק בשאלת המבטא.

הרב לוינשטאם מעלה ו' טעמים עיקריים להתנגדותו הנחרצת:

1. אי אפשר לדעת איזה מבטא יצדק (זוהי תשובתו למדקדקים).
2. כנגד היתרון שיש לספרדים בגרוניות, יש לאשכנזים יתרון בתנועות.
3. אין שום פסול (הלכתי) במבטא אשכנזי של ש"ץ העובר לפני התיבה בקהילה אשכנזית. הוא מנוע מלעשות כן בקהילה ספרדית. וכך פירש הרדב"ז את הברייתא בתלמוד (חיפנין...) ⁴¹.
4. הרב נתן אדליר הוא מקרה חריג, משום שהוא למד מבטא ספרדי במשך שנתיים-שלוש מחכם ירושלמי ששהה בביתו, וכן "מי יכול לשפוט מהאדם הגדול בענקים הזה".
5. חסידי פולין ורוסיה, שאימצו את מנהג ספרד של התפילה, ממשיכים להתפלל במבטא אשכנזי.
6. בן אשכנז לא יוכל לאמץ את הגייתם הספרדית של העיצורים והתנועות, ואם ינסה לעשות כך בתפילה, הרי מכלל מבטא אשכנזי יצא ולכלל מבטא ספרדי לא הגיע.

4. צו ממלכתי משנת 1858⁴²

בעיר טמשוואר (Temesvár), שנשתייכה להונגריה עד מלחמת העולם הראשונה, ישבו יהודים ספרדים שעלו בעיקר מקושטא יחד עם הצבא התורכי הכובש. מאוחר יותר, תחת השלטון האוסטרי, הגיעו גם יהודים אשכנזים, וכך נתקיימו שתי קהילות עצמאיות הנאבקות על ההגמוניה. בית-הספר היהודי היה משותף ועל כן נסב המאבק גם על מבטא העברית.

בשנת 1858 נתפרסם צו ממלכתי בדבר הוראת העברית במבטא ספרדי: "כיון שהיהודים הנקראים ספניולים מבטאים את השפה העברית בצורה נכונה יותר מאשר היהודים האשכנזים, וכיון שתפילות רבות של

41. וראה דברי ה"משנה ברורה" בעניין זה, שהובאו לעיל בפרק הראשון.

42. כל המובא בסעיף זה לקוח ממאמרו של י' מרטון, צו ממלכתי משנת 1858 בדבר הוראת השפה העברית, ספר רוזן (ערכו: ע' אורנן וב"צ פישלר), ירושלים תשל"ה, עמ' 166-169.

הראשונים הן יותר טהורות בהיגיון ובתוכנו, מצאנו לנכון, בהסכמת ^{אוצר החכמה} המיניסטריין לחינוך, לצוות על סגל ההוראה, להורות את השפה העברית בהיגוי הנכון, הדומה לזה שבו מלמדים את השפה הזאת בבתי הספר הגבוהים. כן מצווה בית הספר להעניק להבא יותר תשומת לב לתפילותיהם של היהודים ממוצא ספרדי ופורטוגזי".

אחד מבני הקהילה האשכנזית העתיק את הצו ושלחו לעורך כתב־העת "בן חנניה". עורך כתב־העת היה הרב פרופ' ליאופולד לעף (Löw), רבה של העיר הסמוכה Szeged, ומגדולי רבני הונגריה כולה. הוא פרסם את חוות דעתו ושילב את דבר הצו כלשונו. הרב לעף ציין, שהמבטא הספרדי נכון יותר, אך צריך לנהוג זהירות בביה"ס, כדי שלא לגרום קשיים ובלבול, וכן יש לדאוג לכך, שהמורים יהיו בקיאים בדקדוק עברי בסיסי.

סוף דבר

מכאן ואילך יש בידינו עדויות רבות לכך, שהעברית שימשה במפגשים בין ספרדים לאשכנזים באירופה ובא"י כ-lingua franca והיא נהגתה במבטא הספרדי⁴³. הדיון האקדימי, שקיימו חברי "ועד הלשון העברית" בא"י בתחילת המאה העשרים, בשאלה איזה מבטא יאמץ היישוב כמבטא אחיד בביה"ס, היה מושפע מאוד מהמציאות הסוציולינגוויסטית שנתהוותה בא"י, וגם לאחר שנתקבלו החלטות ברורות (1913) בדבר אימוץ המבטא הספרדי־מזרחי (לרבות גרוניות, נחציות ועוד), המציאות הכריעה. המימוש הספרדי של התנועות נתפשט, אולם באשר לעיצורים – ההגייה האשכנזית גברה (מחוץ לחריג אחד: ת־t =). וכל כך למה? משום שבני אשכנז לא יכלו לסגל לעצמם את הגייתם המזרחית של האותיות הגרוניות והנחציות, ואילו הספרדים עצמם זנחו בהדרגה את הגייתם, ואכמ"ל⁴⁴.

גם לאחר שנתקבל המבטא הספרדי בא"י, המשיכו רוב הרבנים להשיב לשואליהם, שאין להמיר בתפילה את מבטאם האשכנזי במבטא הספרדי, ועל כך נרחיב אי"ה את הדיבור במקום אחר.

43. ראה T. Parfitt, The Use of Hebrew in Palestine 1800–1882

Jss 17 (1972), pp. 237–252.

44. ראה מאמרי: A Unified Pronunciation - A Problematic Issue in the Revival of Hebrew, The Revival of Languages, London (to be published).

ד. נספח: ספרות הפסיקה ההלכתית (עד ה"שולחן ערוך")

ספרות הפסיקה ההלכתית נזקקה לשאלות המבטא רק באשר לשימושיה הליטורגיים של העברית. הגרעין מצוי בספרות התנאים והאמוראים.

1. שנינו במשנה: קרא (= את "שמע") ולא דקדק באותיותיה. ר' יוסי אומר

יצא, ר' יהודה אומר לא יצא (ברכות ב, ג).

והתלמוד מפרט: אלו צריך דקדוק: על לבבך...עשב בשדך...הכנף

פתיל⁴⁵...אתכם מארץ. ר' חנינא בשם ר' אחא: אשר נשבע ה'. ר' לוי

בשם...צריך להתניז למען תזכרו. ר' יונה בשם רב חסדא צריך להתניז כי

לעולם חסדו (ירוש' ברכות ד, ע"ד)⁴⁶. תני צריך להאריך באחד. רב נתמן בר'

יצחק ובלבד [שידגיש] בדל"ת (ירוש' ברכות ד' ע"א).

ובכן, האמוראים פירשו "דקדק באותיותיה" כמכוון לחיתוך הדיבור, להפריד

בין הדבקים בגבולות שבין המלים, כדי למנוע שימוט הגה או הידמות,

ובגבולות שבין ההברות (תזכרו, חסדו), כדי למנוע אסימילציה חלקית

(במקרה זה: קולי < אטום והפוך).

2. שנינו בברייתא: "תני אין מעבירין לפני התיבה לא חיפנין ולא בישנין ולא

טבעונין מפני שהן עושין חיתין ההין ועיינין איין. אם היה לשונו ערוך

מותר" (ירוש' ברכות ד' ע"ד).

ובדומה לכך אומר הבבלי: "אמר רב אסי חיפני לא ישא את כפיו", ומביא את

הברייתא הנ"ל בשינוי נוסח⁴⁷. בהמשך מסופר שלעגו על רבי חייא: "כשאתה

מגיע אצל וחכיתי לה' (ישעיהו ח, יז) לא נמצאת מחרף ומגדף".

כאן כבר מדובר על שינויי מבטא דיאלקטיים. בחלק מישובי הגליל נתערערו

הגרוניות (בהשפעת היוונית, כנראה)⁴⁸, ומשום כך לא נתמנו בני הגליל

שליחי ציבור בארץ יהודה וכהנים משם לא הורשו לעלות לדוכן.

45. לכאורה, אם מדובר בשני מימושים שונים (f,p) הרי אין חשש לשימוט אחד מהם, גם אם לא יפריד בין הדבקים, ויש חוקרים שרצו ללמוד מכאן, שבימי האמוראים טרם נתפתחה פ' חוככת (וכן ב' עשב בשדך). אולם ראה י' קוטשר, לשוננו כ"ט (תשכ"ה), עמ' 54.

46. ובמקבילה שבבבלי (ברכות טו, ע"ב) מצינו רק את החלק הראשון (עד "אתכם מארץ") והוקדם לו הביטוי: צריך ליתן ריוח בין הדבקים.

47. ושם לא נזכר "חיתין ההין", אבל הוא נרמז בדיבור על ר' חייא. הפוסקים סומכים דבריהם על הבבלי ומזכירים "עיינין אלפין" בלבד. וכבר נתקשה רש"י, מפני מה לא יעלה כהן כזה לדוכן, והרי אין עי"ן בברכת כהנים, והוא משיב שהוא עלול לומר "יער" במקום "יאר". ולפי הירושלמי לא קשיא, שהרי יש ח"ת בתיבה "ויחנך", ראה י"ל גינצבורג, פירושים וחיידושים בירושלמי, ניו יורק תש"א, חלק א', עמ' 320-321.

48. על ערעור הגרוניות בגליל בעברית ובארמית ראה י' קוטשר, מחקרים בארמית הגלילית,

נעבור עתה לרמב"ם ונבדוק מה נתפרט במשנה תורה:

1. הלכות קריאת שמע

ה"כיצד מדקדק? יזהר שלא ירפה החזק ולא יחזק הרפה ולא יניד הנח ולא יניח הנד. לפיכך צריך ליתן ריוח בין כל שתי אותיות הדומות שאתה מהן סוף תיבה והאחת תחילת תיבה הסמוכה לה, כגון בכל לבבך.. וצריך לבאר זיין של תזכרו...". (פרק ב', הלכה ט').

הרמב"ם הוסיף כאן את הדקדוק בשוואים (שוא נע ושוא נח) ואת הדקדוק בדגש ורפה. ראוי לציין, שהוא מחייב את הדקדוק באותיות ק"ש בכל שפה בהתאם למצוי ולמקובל באותה שפה, שבה הוא קורא את "שמע".

2. הלכות תפילה

וכן העילג כגון מי שקורא לעין אלף או לאלף עין וכל מי שאינו יכול להוציא את האותיות כתקנן אין ממנין אותו שליח ציבור" (פרק ח', הלכה י"ב).

הרמב"ם רואה אפוא בפירוט של התלמוד (גרוניות) דוגמה בלבד לעילגות, כלומר: ליקוי בחיתוך הדיבור ("שאינו יכול להוציא את האותיות כתקנן").

3. הלכות ברכת כהנים

"ששה דברים מונעין נשיאת כפים...הלשון כיצד? העילגין שאין מוציאין את האותיות כתקנן כגון שקורין לאלפין עינין או לעינין אלפין או לשבולת סבולת וכיוצא בהן...". (פרק ט"ז, הלכה א').

כאן נוספה דוגמה חשובה לעילגין: מי שהוגה שיבולת (= שי"ן ימנית) כסיבולת (= סמ"ך). מאידך גיסא לא כלל הרמב"ם "חית"ין ההי"ן שבירושלמי.

בעל הטורים (ר' יעקב בן הרא"ש) סיכם את תורת אביו, את "משנה תורה" לרמב"ם (והשגות הראב"ד) ועוד. נביא אפוא מה שלא נמצא ברמב"ם: הלכות קריאת שמע (טור אורח חיים, ס"א):

1. וידגיש יו"ד דשמע ישראל שלא תיבלע.

2. ידגיש היו"ד של "והיו" שלא יישמע: והאו (= הגה חוצץ).

3. צריך ליתן ריוח בין וחרה אף שלא יישמע: וחרף.

4. וצריך ליזהר בכל אלף שאחר מ"ם להפסיק כגון: ולמדתם אותם שאם לא יפסיק, נראה כקורא: מותם.

ירושלים תש"ב, עמ' 43-60, ועל היקף התופעה בלשון התנאים, ראה מאמרי: עיונים בפרשת הגרוניות בלשון חכמים, מחקרים בלשון העברית ובספרות התלמודית (לזכר מ' מורשת), רמת גן תש"ז, עמ' 225-243.

5. צריך להפסיק בין נשבע לה, כדי להטעים יפה העי"ן שלא תיראה כה"א.
6. ידגיש בדל"ת של "אחד" שלא תהא כרי"ש ונמצא מחרף.
7. וצריך להתזו גם זי"ן של וזכרתם (בשם ראב"ד)⁴⁹.

אוצר החכמה

בהלכות נשיאת כפים (קכ"ח) וברכות השחר (נג) הוא משתמש בביטויים כלליים באשר לפגם הפוסל כהן וש"ץ: "אין ממנין לעגי שפה שאין יודעין לחתך האותיות", והדוגמה היחידה היא הגרוניות. אין הוא מזכיר את אלה העושים שבלת סבלת (ראה רמב"ם). במפעלו המסכם של ר' יוסף קארו (שלחן ערוך, אורח חיים) לא נמצאו פרטים חדשים, שלא נזכרו ברמב"ם ובטור. אף הרמ"א לא הוסיף דבר בהגהותיו, אע"פ שבימיו כבר נתגבשה הגייה אשכנזית השונה בפרטים רבים מן המסורת הספרדית של המחבר, ובעיקר במימוש התנועות⁵⁰.

לסיכום פרק זה:

ספרות הפסיקה עסקה בשני היבטים של ההגייה: א. חיתוך דיבור מדוקדק (articulation) הנדרש מכל אדם ב"קריאת שמע" (וב"שלחן ערוך" נפסק: אף בפסוקי דזמרא ובתפילה) ניתן להשגה ע"י קריאה אטית המפרידה בין הדבקים וע"י הנעת השוא הנע הפותח הברה והנחת השוא הנח הסוגר הברה. ב. כהן העולה לדוכן לברכת כהנים וש"ץ העובר לפני התיבה אמורים להוציא את הציבור, לפיכך אם היו "עילגים", כלומר: מבטאם לא הבחין בין הגאים (כגון ע/א, ח/ה, ש/ס), הרי הם מנועים מלעלות לדוכן ומלעבור לפני התיבה. כאן לא תועיל האזהרה לדקדק באותיות, שכן אוצר ההגאים שלהם שונה ואינו מכיל הגאים עבריים מסוימים. ראוי לציין, שמימוש התנועות לא נזכר כלל (מחוץ לשוואים).

49. הטור מסביר: דלא לישתמע תשקרו או תשכרו והוו כעבדים המשמשים את הרב על מנת לקבל פרס, ועדיף הסברו של הראב"ד: "וזכרתם – דלא לישתמע בסמ"ך". כלומר: הידמות חלקית של זי"ן צלילית לכ"ף האטומה והתוצאה: סמ"ך, והדוגמה ההפוכה תוכיח: צריך להתים (כך בקטע גניזה) כי לעולם חסדו, כדי למנוע הידמותה לדל"ת הצלילית והפיכתה ל-חזדו, ולא נראה לי הסברו של גינצבורג, שם, עמ' 319–320, וראה י' קוטשר, לשוננו כט (תשכ"ה), עמ' 53–54.

50. וראויים דברי ה"משנה ברורה" (כעבור כארבע מאות שנה!) לציון: א. ואם כל בני עירו (של הכהן) קוראין כך, מותר לישא כפים באותו מקום. ומטעם זה כתבו האחרונים דבזמננו, שרוב בני עמנו אין יודעים להבחין בין הברת העי"ן לאל"ף, ממילא מותר לישא כפיו. וי"א עוד דבמדינת רוסיא שרגילין לקרוא שבולת סבולת, אף דכלל אנשי המדינה יודעים ההפרש שבין שי"ן ימנית לשמאלית, מ"מ מותר לישא כפיו (נשיאת כפים קכ"ח, ל"ג).